

ROBERT HORVATH

## WĘGIERSKI TRAKTAT O ROZWOJU LUDNOŚCI\*

Minęło właśnie 150 lat od chwili, kiedy wicenotariusz komitatu na górnych Węgrzech i pisarz Janos Fejes wydał w drukarni Mâtýâsa Trattnera w Peszcie pierwsze, systematyczne studium z demografii pt. *De Populatione in genere et in Hungaria in specie*. Ta mała rozprawa o objętości 160 stron stanowiła pierwszy krok pouczenia w gładkiej łacinie węgierskich czytelników o nowej gałęzi wiedzy i stanowiła w tych ramach próbę działalności autora w zakresie stosowanej statystyki.

W dotychczasowej nauce statystyki na Węgrzech dzieło Fejesa było mało zauważane, co między innymi wyraża się w tym, że niniejsze studium jest pierwszą próbą oceny jego treści. Jest to tym bardziej pożałowania godne zaniedbanie, że działalność Fejesa we wspomnianej dziedzinie miała znaczenie podstawowe dla Schwartnera, największego statystyka Węgier na przełomie XVIII i XIX w., który też Fejesa wymieniał<sup>1</sup>. W nowszej nauce statystyki Węgier, w latach dwudziestych XX w. na dzieło Fejesa powołał się Gustaw Thirring w odczycie wygłoszonym z okazji wstąpienia do akademii, jednakże ze względu na cel odczytu, nie wgłębiał się on w to dzieło<sup>2</sup>. W odczycie Thirringa chodziło bowiem o działalność tych statystyków, którzy gromadzili się wokół Węgierskiej Akademii Nauk.

Z punktu widzenia nauki jest sprawą aktualną zajęcie się dziełem Fejesa także dlatego, że niedawno w statystyce międzynarodowej obchodzono 200 rocznicę wydania podstawowego dzieła Jana Piotra Süssmil-

\* Prof. Robert Horvath, węgierski statystyk i demograf, znany jest czytelnikom Ruchu Prawniczego, Ekonomicznego i Socjologicznego z artykułu pt. *Ludność Węgier i węgierska statystyka ludnościowa*, opublikowanego w numerze 1 z 1962 r. Niniejszy artykuł został napisany z okazji 150 rocznicy ogłoszenia pionierskiej pracy Janosa Fejesa, *De Populatione in genere et in Hungaria in specie*, Pest 1812. Autor nawiązuje w nim do problematyki omówionej we wspomnianym, pierwszym artykule (dopisek — S. B.).

<sup>1</sup> M. Schwartner, *Statistik des Königreichs Ungarn*, t. I i II, Budapest 1809—181:1, wyd. 2 rozszerzone i poprawione; t. I, s. 99.

<sup>2</sup> G. Thirring, *Akadémiank es hazai statisztika*, (Nasza Akademia i węgierska statystyka — odczyt), Budapeszt 1927, Węgierska Akademia Nauk, Oddz. II, s. 4 i n.

cha, pierwszego klasyka demografii. Wprawdzie pierwsze wydanie jego dzieła, wówczas jeszcze w jednym tomie, ukazało się już w 1741 r. pt. *Betrachtungen über die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben erwiesen*, ale Süssmilch nie traktował tego pierwszego zarysu nowej gałęzi wiedzy o ludności jako pracy zupełnej ani ukończonej. Musiało jeszcze upłynąć pełnych 20 lat, aż jego dzieło w dwóch okazałych tomach ukazało się w latach 1761—1762 w ostatecznej i pełnej postaci<sup>3</sup>. Z punktu widzenia historii nauki w każdym wypadku nie wolno nie doceniać faktu, że wielkie dzieło Süssmilcha które — o ile nam dziś wiadomo — nigdzie poza Niemcami nie zostało podchwycone i, pomijając jedno pośmiertne tłumaczenie na język holenderski, w żadnym pozaniemieckim kraju nie zostało rozpowszechnione, lecz właśnie w osobie Janosa Fejesa na Węgrzech znalazło kontynuatora.

Pięćdziesiąt lat, jakie między wydaniem obydwu dzieł — Süssmilcha i Fejesa upłynęły, w każdym razie wskazują na izolację ówczesnej węgierskiej nauki. Równocześnie nie brakło wysiłków ze strony elity w kraju, aby w tej szczególnie ważnej, jak na ówczesne warunki węgierskie, dziedzinie wiedzy, w oparciu o nowoczesne naukowe podstawy uprzystępnąć *lege artis* małej, ale zapalanej gromadce naukowo myślących osób podstawowe zagadnienia z zakresu demografii i polityki ludnościowej<sup>4</sup>.

## I

Zbadanie stosunku autora do jego dzieła, okoliczności jego powstania i wykorzystania źródeł jest centralnym zadaniem naukowo-historycznego studium. Zgodnie z tym zadaniem musimy przypatrzeć się życiu Janosa Fejesa i powstaniu jego dzieła.

Janos Fejes urodził się 2 lipca 1764 r. w Toporo, w komitacie Gömör, gdzie jego ojciec był posiedzieliem ziemskim, a przy tym także zajmował się sprawami prawnymi<sup>5</sup>. Fejes ukończył zwyczajne studia

<sup>3</sup> Por. R. Horvath, *Megemlékezés az első népességtudományi mű megjelenésének 200 éves évfordulójáról Süssmilch „Isteni rendjéről*. (Z okazji 200 rocznicy ukazania się pierwszego, demograficznego dzieła Süssmilcha o „Boskim porządku”), Acta Univ. Szegediensis, Juridica et Pol., t. VIII, fase. 5, Szeged 1961, s. 6.

<sup>4</sup> Jak już w innym miejscu wspomnieliśmy, publiczna opinia statystyczna na Węgrzech ukształtowała się dopiero później pod wpływem działalności Eleka Fényesa. Por. R. Horvath, *Fényes Elek, a halado magyar statisztikus és reformer, 1807—1876*, (Elek Fenyés, postępowy, węgierski statystyk i reformator, 1807—1876), Acta Univ. Szegediensis, Juridica et Pol., t. III, fase. 6, Szeged 1957, s. 8.

<sup>5</sup> Dane biograficzne zob.: J. Szinnyi, *Magyar irók és munkái*, (Życie i dzieła węgierskich pisarzy), t. III, Budapeszt 1894, s. 282 i n.

szlachty na górnych Węgrzech: uczęszczał do szkoły najpierw w Osgyân, a wkrótce potem do liceum w Käsmark. Potem zapisał się na Akademię Prawa w Pressburgu, a ukończył swoje studia prawnicze w stolicy cesarstwa. O jego wiedeńskich studiach wiemy tylko tyle, że szczególnie odznaczył się on u Sonnenfelsa, a więc na tak zwanym wydziale polityczno-kameralistycznym. Słuchaczom tego wydziału przekazywano także pewne statystyczne umiejętności, co w sumie jednak nie odgrywało większej roli.

Wróciwszy do ojczyzny Fejes został wybrany wicenotariuszem (referendarzem) komitatu Gömör i zajmował się, według zapisów biograficznych, przeważnie porządkowaniem archiwum, co wskazuje na jego naukowe zainteresowania. Po kilku latach, w 1795 r. nieoczekiwanie ustąpił z tego stanowiska i wyjechał do Getyngi, aby na tamtejszym uniwersytecie kontynuować swoje studia wiedeńskie.

Nie wiadomo, co skłoniło Fejesa do tego nagłego kroku. Pewne zaś jest, że Getynga była ważnym ośrodkiem postępowej statystyki opisowej, a profesor Schlözer, który wówczas jako następca Achenwalla zajmował katedrę statystyki i jego naukowy kierunek doprowadził do punktu szczytowego, spowodował zwrot w studiach Fejesa i rozszerzył jego myślowe horyzonty. Tam prawdopodobnie Fejes zapoznał się z mocno ugruntowaną, wyraźnie matematyczną statystyką, której precyzja, przybliżenie do życia i owocne oddziaływanie na nauki o państwie i prawie stała w diametralnym przeciwieństwie do szkoły Sonnenfelsa, dosyć scholastycznej i na ogół przypominającej ekonomiczno-polityczne maksymy fizjokratów<sup>6</sup>. Getynga dodała Fejesowi decydującego bodźca do bardziej wnikliwego zajmowania się tymi kwestiami i po sprawdzeniu ich później na stosunkach we własnej ojczyźnie — do propagowania ich w szerokich kręgach.

W 1796 r. Fejes powrócił do komitatu Gömör, gdzie został wybrany asesorem sądu komitatowego, a później, w 1803 r., świeckim inspektorem protestanckiego senioratu Kishont. Na tym stanowisku nadarzyła mu się sposobność przeprowadzenia próby arytmetyki politycznej, z pomocą protestanckiego duchowieństwa w tej przeważnie protestanckiej okolicy. Natychmiast też napisał Fejes, w pierwszym roku wykonywania funkcji urzędowych, odrębne opracowanie o ruchu ludności w senioracie Kishont w 1803 r. na podstawie ksiąg kościelnych,

<sup>6</sup> Na powiązania między Sonnenfelsem i kameralistami w ogóle, jak i z fizjokratami, ostatnio wskazał Schumpeter. Nie posunął się on jednak tak daleko, aby między maksymami fizjokratów a tezami Sonnenfelsa przeprowadzić proste równoległe. Por. J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, wydane z manuskryptu Przez E. Boody-Schumpeter, wyd. 2, Londyn 1955, s. 172 i 174.

Jak już wspomniano, te notatki dostały się w nieznanym sposobie także do rąk Schwartnera, który je wycinkami wykorzystał w drugim wydaniu swego dzieła, na początku ustępu o ludności, a więc wśród tak zwanych „ułamków arytmetyki politycznej”<sup>7</sup>. Ów rękopiśmienny materiał włączył później Fejes, jak się zdaje, do swego demograficznego dzieła w postaci aneksu, co także i z tego wynika, że aneks ten zaczyna się dosłownie tak jak go cytował Schwartner<sup>8</sup> — tym samym rokiem i tytułem manuskryptu. Nie mamy na to żadnego dowodu, jednakże wolno nam przyjąć, że to małe literackie kółko<sup>9</sup>, które Fejes razem z Mátýâsem Holkó w 1808 r. założył, dodało Fejesowi dużego bodźca, aby tymi kwestiami zajmować się bardziej wnikliwie, a mianowicie także teoretycznie. To małe literackie towarzystwo spotykało się raz w roku aż do śmierci Fejesa w dniu 16 III 1826 r., a także i później aż do 1832 r. Członkowie odczytywali swe naukowe i literackie opracowania i publikowali je nawet w założonym przez siebie na ten cel czasopiśmie<sup>10</sup>.

Węgierska bibliografia literatury fachowej zna jeszcze 27 drukowanych dzieł Fejesa oraz 6 rozpraw, które ukazały się w czasopiśmie. Węgierskie Muzeum Narodowe przechowuje po nim rękopis także filozoficznej treści. Ta stosunkowo obszerna działalność ograniczała się przeważnie do okolicznościowych przemówień i kwestii kościelnych oraz do kilku studiów z dziedziny nauki o państwie w duchu Sonnenfelsa, które odnoszą się głównie do różnych praw i obowiązków obywatelskich. Oprócz wspomnianego, demograficznego studium, żadne z jego dzieł nie zajmuje się zagadnieniami statystycznymi. Musimy więc zaliczyć Fejesa do „unius libri viri”, podobnie jak Süssmilcha, który był dla niego przykładem. Dlatego w dalszych rozważaniach skoncentrowaliśmy naszą uwagę na tym studium, które zresztą także pod względem objętości jest największym opracowaniem autora.

<sup>7</sup> Por. M. Schwartner, op. cit., gdzie do wykorzystanych danych Fejesa dodano następującą uwagę: „Te dane wzięłem z rękopiśmiennego, łacińskiego studium (*Vicissitudines populations in senioratu Evang. Kis Honthensi, anno 1803 intervenientae*), które pochodzi od pana Janosa Fejesa, zasłużonego inspektora wymienionego senioratu”.

<sup>8</sup> Por. J. Fejes, op. cit., s. 136: „Jako aneks do ilustracji pewnych zmian ludnościowych, wykazanych w mniejszych społecznościach, które jednak zachodzą i we większych, załączamy następujące studium: *De Vicissitudinibus Populationis in Senioratu Evangelico Kiss-Honthensi 'Anno 1803 intervenus* (O zmianach ludności protestanckiego senioratu Kishont w 1803 r.) tego samego autora, oparte na księgach kościelnych”.

<sup>9</sup> Por. Szinnyei, op. cit., „Solemnia Bibliothecae Ev. Senioratus Kiskonthensis”.

<sup>10</sup> Ibidem, „Solemnia Memoriae Anniversariae Bibliothecae Kiskonthanae”.

## II

Demograficzne dzieło Fejesa obejmuje całą jego statystyczną działalność, włącznie z wymienionymi danymi statystycznymi z 1803 r. Dlatego można na podstawie tej pracy dobrze prześledzić rozwój jego myślenia kategoriami statystycznymi i bez trudności odnieść je do rozwoju jego epoki.

Tłem jego działalności jest duchowa rewolucja ostatnich dziesięcioleci XVIII w., która także na Węgrzech pobudzała do zajmowania się kwestiami demograficznymi i do rozwijania demografii jako nauki. Spośród tych pobudek chcielibyśmy wskazać tylko na zmniejszanie się liczby ludności Węgier po uwolnieniu od jarzma tureckiego i wyrosłe stąd problemy gospodarcze. Znalazły one oddźwięk w obradach deputowanych szlachty do parlamentu, w spisie ludności przeprowadzonym za Józefa II, w politycznej i gospodarczej, fachowej literaturze krajowej, przede wszystkim w dysertacji Józefa Bencsika z 1792 r. i w słynnym fachowym dziele ekonomicznym Miklasa Skerlecza z roku następnego<sup>11</sup>.

W węgierskiej nauce statystyki problem ludnościowy zanotowano po raz pierwszy w 1757 r. jako próbę profesora Istvána Hatvaniego z zakresu arytmetyki politycznej. Nie udało się wtedy jeszcze wprowadzić na Węgry tej wyższej gałęzi dawnej wiedzy statystycznej. To historyczne zadanie pozostało zastrzeżone przedstawicielom innej gałęzi wiedzy statystycznej, statystyki opisowej, którzy je wykonali z powodzeniem w ostatnim dziesięcioleciu XVIII w.<sup>12</sup> W wystąpieniach Davida

<sup>11</sup> J. Bencsik, *Disertatio Statistica de Industria Nationali Hungarorum*. Viennae 1792., i N. Skerlec, *Descriptio physico-politicae situationis Regni Hungariae relate ad commercium pro deputatione commerciano laborata*, 1793, wydrukowane pod tym samym tytułem, Posonii (Pressburg) 1802. O przepływach ludności w ówczesnych czasach por.: Derső Danyi, *Nepeségi, neretek és népesség — politika Magyarországon a XIX század elejéig*, (Poglądy na politykę ludnościową Węgier aż do początku XIX w.), Demografie 1961, nr 4. s. 468 i n.

<sup>12</sup> S. Hatwani, *Introductio ad principia philosophiae solidioris*. Debrecini 1757; L. Nemeth, *Az europai neveretesebl orszagak rövid leirasa*, (Krótki opis znacznějších krajów Europy), cz. I, Sopron — Odenburg 1795; D. Szendrey — Weress, *A statisztika tárgyainak és tanítási módjának megismertetésére vezető utmutatás* (Wskazówki do poznania przedmiotu i metody nauczania statystyki), Bécs — Wiedeń 1797; M. Schwartner, *Statistik des Königreichs Ungarn*, Buda 1798. O rozwoju statystyki i ludności w tych czasach por. R. Horwath, *Egy ismeretlen magyar politikai aritmetikus Hatvani Istvan profesor 1718—1786*. (Nieznany, węgierski arytmetyk polityczny, profesor Istvan Hatvani 1718—1786), Acta Univ. Szegediensis 1958, Juridica et Pol.\* t. IV, fase. 3; tenże, *A statisztika első magyarországi előfordulása és a statisztikai tudomány magyarországi kerdetei*, (Pojawienie się słowa: statystyka i początki wiedzy statystycznej na Węgrzech), Magyar statisztikai Szemle 1946, nr 10—12, s. 135 i n.

Szenrey-Weressa, László Németha i Martona Schwartnera postawiona została kwestia ludnościowa i to przede wszystkim w wyższej formie, w której Schwartner w ramach pierwszego tomu swego dzieła opracował stan ludności na podstawie spisu przeprowadzonego za Józefa II. W dziele swym Schwartner wykroczył już w pewnej mierze poza kierunek opisowej statystyki. Był on bowiem pierwszym — także w skali międzynarodowej — który stwierdził, że demograficzne dane statystyczne obliczone za pomocą arytmetyki politycznej oraz statystyka stanu ludności tworzą organiczny człon jednej i tej samej gałęzi wiedzy, statystyki ludnościowej.

Z powodu niskiego poziomu arytmetyki politycznej na Węgrzech, a przede wszystkim z braku demograficznych danych synteza ta udała się Schwartnerowi tylko teoretycznie w pierwszym tomie jego dzieła. Jeszcze mniej udało się Schwartnerowi postąpić naprzód na polu statystyki ludnościowej w kierunku teorii demografii jako samodzielnej dyscypliny naukowej. Do takich stwierdzeń nie doszedł on nawet w późniejszym, drugim wydaniu swego dzieła, chociaż zebrał on tam już, wprawdzie wycinkowo, najważniejsze dane arytmetyki politycznej. Polityczno-arytmetyczne dane i naukowo-demograficzne wywody Fejesa nie tracą zatem na samodzielności nie tylko w 1803 r., lecz także po ukazaniu się drugiego wydania dzieła Schwartnera, po latach 1809—1811. W tym wydaniu bowiem ograniczył się Schwartner do wspomnianego podsumowania danych Fejesa w łącznie 20 wierszach i wniósł istotnie tylko trzy surowe współczynniki demograficzne lub dane leżące u ich podstawy<sup>13</sup>.

Studium Fejesa z 1803 r. daje prawie pełny obraz statystyczny stosunków demograficznych parafii Kishont. Wszystkie ważne problemy statystyki ludnościowej zostały w tym dziele omówione, oprócz tablic wymieralności w dzisiejszym tego słowa znaczeniu, których Fejes na podstawie danych z jednego roku nie mógł opracować. Jego dane, najczęściej pogrupowane według gmin, obejmują liczby oraz proporcje urodzonych dzieci płci męskiej i żeńskiej, nadwyżki chłopców albo dziewcząt, urodzenia wielorakie, poronienia i urodzenia martwe, a nawet po raz pierwszy na Węgrzech kwestię systemu rodzin z jednym dzieckiem. Związki małżeńskie podzielił on między innymi na zawarte po raz pierwszy, po raz drugi i dalsze oraz wyznaczył miesiące, w których najwięcej małżeństw zawarto. Podaje on liczbę osób żyjących w związkach pozamałżeńskich oraz liczbę urodzeń nieślubnych. Jego statystyka zgonów przynosi zarówno ogólne, jak również specjalne współczynniki zgonów w odniesieniu do grup wieku: poniżej jednego

<sup>13</sup> Por. M. Schwartner, op. cit., wyd. 1, s. 69 i n., oraz wyd. 2, s. 99.

roku, 1 do 5, 6—10 i odtąd w grupach dziesięcioletnich. Zajmuje się także krótko przyczynami zgonów, ale nie podaje żadnych miarodajnych danych liczbowych. Wpływ Süssmilcha daje się najsilniej zauważyć przy danych o śmiertelności niemowląt, a szczególnie przy analizie przyczyn zgonów. W ogólności jednak krytyczne uwagi Fejesa świadczą o wielkiej jego samodzielności. Należy przy tym zwłaszcza podkreślić, że demograficzne badanie urodzin, małżeństw i zgonów w całości zaplanowane zostało przez Fejesa, tabele i ich podział przez niego samego opracowane, o czym on także wspomina w swoim studium<sup>14</sup>.

Ten ukończony i w swoim rodzaju kompletny materiał podsuwał już myśl, że podobne ujęcie kraju mogłoby znacznie rozszerzyć pogląd na kwestie ludnościowe. Ponieważ szlachta węgierska widziała naruszenie swych przywilejów nawet w czasie spisu ludności za Józefa II, wniosła zażalenie i przeciwstawiała się spisom ludnościowym za Leopolda II i Franciszka I. Fejes uznał, że badania demograficzne na całym obszarze państwa najłatwiej przeprowadzić w drodze współdziałania komitatów i kościołów. W tej myśli powstał jego memoriał z 1804 r. do arcyksięcia palatyna, który włączył również do swego studium opublikowanego w 1812 r.<sup>15</sup> W ten sposób ów memoriał ułatwia nam rekonstrukcję rozwoju jego demograficznego sposobu myślenia.

Punktem wyjściowym memorandum jest znana merkantylno-kameralistyczna teza, że wzrost liczby ludności jest współzależny z podnoszeniem się dobrobytu państwa i jego obywateli i dlatego należy badać zmiany w liczbie ludności na podstawie ksiąg parafialnych. Podstawowym zadaniem byłoby badanie w skali rocznej urodzeń, małżeństw i zgonów według jednolitego systemu, obejmującego całe państwo. Dane, które należy uzyskać, albo odpowiadające im rubryki Fejes wylicza pojedynczo, techniką podobną do dzisiejszej, a miejscami uzasadnia je odpowiednimi argumentami. Na przykład przy danych o urodzeniach opowiada się on za podawaniem nazwiska panińskiego matki celem łatwiejszego zidentyfikowania nowo narodzonych, gdyż w małych wioskach często mieszka wiele rodzin o jednakowym nazwisku. Zaleca się to także ze względu na identyfikację nowo narodzonych z następujących po sobie małżeństw. Ze względów ekonomicznych sprzeciwia się on znowu zapisywaniu więcej niż czterech imion. Przy danych o zawarciu małżeństwa zaleca on zapisanie w księdze kościelnej miejsca urodzenia i wieku zaślubin oraz tych samych danych o ich rodzicach. Ponadto uważa on za zbędne odnotowywanie, którymi z kolei dziećmi swych rodziców byli małżonkowie. Przy zapisywaniu zgonów zaleca on, poza

<sup>14</sup> J. Fejes, op. cit., s. 136—159, a szczególnie s. 140.

<sup>15</sup> Ibidem, s. 38-44.

podstawowymi danymi, odnotowanie przyczyny zgonu, a nawet, w formie szkicu, najważniejszych danych biograficznych.

W odniesieniu do ksiąg kościelnych Fejes stawia dwa istotne wymagania. Po pierwsze — każdego roku powinno być możliwe podsumowanie w nich bez reszty wszystkich danych według społeczności religijnych, tak dalece, aby z nich zostały wyodrębnione nie tylko dane demograficzne w węższym znaczeniu, lecz także liczba dziedziców, chłopów, poddanych i parobków, ubogich, żebraków i kalek. Po drugie — duchowni powinni składać właściwym władzom zwierzchnim roczne zestawienia ludnościowe, tak aby z nich wynikała również liczba urodzeń pozamażeńskich; tak zwane tablice zgonów powinny wyszczególniać zmarłych według płci i podawanych grup wieku. Poza tym Fejes domaga się kontroli ze strony komitatu, duchowni powinni być zobowiązani przechowywać księgi kościelne w zamkniętych, bezpiecznych miejscach i pozwalać na sporządzanie odpisów tylko w ich osobistej obecności. Przy zmianie osoby prowadzącej metryki należy przekazywać księgi po skrupulatnym zbadaniu, ze współudziałem władz kościelnych i komitatowych.

Propozycje, które ze względu na dobro publiczne Fejes skierował do palatyna zawierają wyraźną myśl, że prowadzenie metryk leży ostatecznie w interesie państwa. Zbieranie danych Fejes chciał pozostawić duchownym różnych wyznań — co w ówczesnych warunkach inaczej w ogóle nie było możliwe — ale pod kontrolą państwa względnie komitatów, czyli miało ono mieć tak zwany półpaństwowy charakter. Konkrypcja ludności przeprowadzona w 1804 r. wskazuje, że memoriał Fejesa nie miał jakiegokolwiek oddźwięku, chociaż nie stracił on nic na aktualności, gdyż także później przez długi czas nie badano ani stanu, ani ruchu ludności. W każdym razie memoriał ten i jego powodzenie skłoniły Fejesa, aby w następnych latach problemy ludnościowe badać jeszcze gruntowniej i w dalszych jednostkach terytorialnych. Ostatecznie syntezą było obszerne studium z 1812 r.

### III

W odniesieniu do głównego dzieła Fejesa należy przede wszystkim wyjaśnić pytanie, dlaczego on jako uczeń sławnego Schlözera wziął jednak za wzór Süssmilcha i jego dzieło. Jest to dość skomplikowane pytanie, na które oczywiście trudno odpowiedzieć wprost i jednoznacznie. Jednakże z działalności samego Schlözera można uzyskać pewne punkty zaczepienia dla odpowiedzi<sup>16</sup>. Schlözer opowiada się ostatecznie za sta-

<sup>16</sup> V.John, *Geschichte der Statistik*, cz. I, Stuttgart 1884. s. 98 i n.

tystyką jako jedną z dyscyplin naukowych, jednakże tę nową gałąź wiedzy przedstawia on mglisto, wskutek nadmiernego zbliżenia jej do dyscyplin politycznych, do nauki o państwie i historii. W czasie gdy Schlözer rozluźniał granice wiedzy statystycznej, nie mógł on zgoda jej treści ująć w tak wykończony system naukowy, jak to już wcześniej uczynił Süssmilch w odniesieniu do demografii.

Opierając się na pewnych punktach zaczepienia niektórzy dogmatyczni historycy wnioskuje, że Schlözer znał dzieło Süssmilcha dość powierzchownie<sup>17</sup>. Na to, że cenił on je jednak wysoko, wskazuje fakt, że w głównej pracy teoretycznej chciał on rozpocząć omawianie podstawowych sił państwa, to jest ludności, od przedstawienia „klasycznego dzieła” Süssmilcha<sup>18</sup>. Ta część teorii Schlözera, która była pomyślana jako ciąg dalszy tak zwanego pierwszego zeszytu z 1804 r., nigdy nie ukazała się drukiem prawdopodobnie z powodu śmierci autora w 1809 r. W dalszym ciągu można przyjąć, że Schlözer w swych wykładach zajmował się dziełem Süssmilcha lub co najmniej nie ukrywał jego punktu widzenia, tak że musiało ono być podsumowane. Jedno jest w każdym razie pewne, że Fejes uległ więcej wpływom bardziej wykończonego i naukowo dojrzałego systemu Süssmilcha aniżeli systemu Schlözera. Z pewnością było to po części także i tym spowodowane, że w ówczesnym położeniu Węgier nauce Süssmilcha przypisywano większe znaczenie aniżeli teoriom Schlözera.

W ówczesnych warunkach Niemiec sam Schlözer uważał za wskazane podsumować naukę Süssmilcha ze względu na jej znaczenie, chociaż dzieło tego ostatniego było osiągalne w języku ojczystym, wprawdzie w odstraszaającej objętości, gdyż obydwa tomy drugiego wydania zajmowały prawie 1400 stron. Tym bardziej było to potrzebne na Węgrzech, gdzie za panowania Marii Teresy, a więc do 1780 r., cenzura zakazywała rozpowszechnianie tego dzieła<sup>19</sup>. Także przedstawiciele wiedzy statystycznej, rozwijającej się w ostatnim dziesięcioleciu XVIII w. na Węgrzech, merytorycznie nie czerpali z tego dzieła. Fejes mógł więc odnieść uzasadnione wrażenie, że wykonując to zadanie wypełni stojącą otworem lukę w odniesieniu do Węgier, a po śmierci Schlözera także poza granicami swego kraju.

W związku z tym cel, jaki Fejes pragnął osiągnąć, będzie w każdym razie nieco jaśniejszy, a tym samym także koncentracja problematyki i charakter jego dzieła więcej zrozumiałe. Jego dzieło nie pretenduje do

<sup>17</sup> Ibidem, s. 111.

<sup>18</sup> Ibidem, s. 101 i nast., w powołaniu na słowo wstępne do Charles de Villiers, gdzie obiecuje on omówić w drugim zeszycie podstawowe siły z przykładami i tablicami oraz dać wyciąg klasycznej książki Süssmilcha.

<sup>19</sup> M. Schwartner, op. cit., wyd. 1, s. 169.

jakiegokolwiek oryginalności, tak jak dzieło Süssmilcha, lecz zakłada ogólną naukę o ludności na krótkim, merytorycznym podsumowaniu. Ale na tę naukę kładzie mniejszy nacisk aniżeli na jej zastosowanie w stosunkach węgierskich, co też wynika z tytułu. Stąd staje się zrozumiałe, że Fejes wyprowadzeniu tego drugiego problemu poświęca większą część swego dzieła, tak iż bez aneksu obejmuje ona 135 stron. Nowy jest też — i wykracza poza dzieło Süssmilcha — system, według którego jego nauka została przez Fejesa metodycznie podsumowana, z uwzględnieniem nowszych zdobyczy wiedzy.

Z tego punktu widzenia bardzo znamienity jest tytuł dzieła, który niedwuznacznie zapowiada rozprawę demograficzną. Jego autor rezygnuje z powołania się na „boski porządek” i tym samym także z fizyczno-teologicznego podłoża, które uduchowiają dzieło Süssmilcha, gdyż to nie zgadza się w żadnym wypadku z jego naukowym systemem. Ale nie tylko w tytule Fejes postąpił dalej niż Süssmilch, lecz także w kwestiach zawartych w treści, a mianowicie, jak oświadczył w swym dziele, pod wpływem swojego „wielkiego przyjaciela” Schlözera. Bowiem od niego przejął on definicję nauki o ludności albo teorii ludności i na jej podstawie rozwijał dalej własną koncepcję nauki ludnościowej.

Teoria ludności (*doctrina populationis*) jest systematycznym, teoretycznym podsumowaniem wszelkich agend („sztuka” w sensie ówczesnej nauki o gospodarce narodowej<sup>20</sup>), które służą utrzymaniu państwa i pomnażaniu jego ludności. Tak zdefiniowana nauka o ludności (*scientia populationis*) opiera się według Fejesa na dwóch podstawowych czynnikach: 1. na samej ludności albo jej liczebności i 2. na stosunku liczby ludności do obszaru, na którym ona mieszka. Z pierwszego czynnika Fejes wyprowadza dążenie do utrzymania liczby ludności lub konieczność starania się ze strony państwa o jej podwyższenie, a stąd rozwój statystyki administracyjnej.

W rozwoju statystyki państwowej lub administracyjnej, zdaniem Fejesa, przebyto już trzy stopnie rozwojowe. Pierwszym stopniem była działalność statystyczna państw starożytnych, skierowana tylko na spisywanie pewnych grup ludności, np. mężczyzn zdolnych do noszenia broni lub pełnoprawnych obywateli. Do tej samej kategorii zalicza on ewidencję nowo narodzonych i zmarłych prowadzoną przez duchowieństwo: jej celem było rejestrowanie należności za posługi religijne. Faza ta odznacza się więc nastawieniem tylko na spis „indywiduów”.

W drugiej fazie dążono do ustalenia ogólnej liczby ludności, co według Fejesa zaczęło się za Jana Graunta w 1666 r. Jak wiadomo, dzieło

<sup>20</sup> Por. J. A. Schumpeter, op. cit., s. 540 i n.

Graunta ukazało się w 1662 r. i do 1675 r. doczekało się pięciu wydań<sup>21</sup>. Rozbieżność lat nie oznacza więc bezwarunkowo błędu autorskiego albo drukarskiego, lecz może także wskazywać na późniejsze wydanie. Cechy tej drugiej epoki dopatruje się Fejes w tym, że wychodząc ze „spekulacji” na gruncie list ruchu ludności usiłowano przy ich pomocy obliczyć globalną liczbę ludności. Stworzona w ten sposób arytmetyka polityczna osiągnęła w Niemczech w Janie Piotrze Süssmilchu i w jego dziele swój szczytowy punkt, chociaż jej właściwą ojczyzną była Anglia; była ona również w innych krajach rozpowszechniona.

Trzecia epoka pod wpływem Süssmilcha znalazła swój początek w Prusach, gdzie Fryderyk Wielki chciał być możliwie dokładnie zorientowany co do liczby i stanu ludności w kraju. Dlatego badanie stanu i liczby ludności podniesione zostało w Prusach do rangi wiedzy politycznej, a czynność spisywania ludności do praktycznych wymagań rządzenia krajem. Na tej podstawie Fejes uważa dane o ruchu ludności, oparte na pruskich listach ludnościowych, za najwyższy stopień statystyki administracyjnej w przeciwieństwie do spisu ludnościowego Józefa II dotyczącego statystycznego stanu ludności.

Demografia dostarcza wiadomości służących zachowaniu i podwyższaniu liczby ludności albo rozwijaniu i organizowaniu odpowiedniej działalności przez państwo. Dziedzina ta zawiera więc w sobie nie tylko wiedzę o ludności w węższym znaczeniu, lecz także ściśle z nią związaną politykę ludnościową. Tę działalność państwa rozważa Fejes według następującego, formalnie także przez Sonnenfelsa i innych kameralistycznych autorów zbudowanego systemu: 1. polityka małżeństw (*cura matrimonium*), 2. polityka wyżywienia (*cura alimentorum*), 3. polityka wymiaru sprawiedliwości (*cura justitiae*), 4. zabezpieczenie obywatelskich i religijnych praw ludnościowych (*tolerantia civilis et christianae*) i w końcu 5. polityka osadnicza (*cura coloniarum*). Jeśli także Fejes traktuje działalność państwa w tych ostatnich dziedzinach w sposób przypominający częściowo patriarchalny system rządzenia oświeconego absolutyzmu, to jednak jego świat myślowy jest bliższy duchowi rządów państwem XIX w. aniżeli XVIII w., ponieważ traktuje on działalność państwa w tym zakresie jako środki polityki ludnościowej.

Już ten teoretyczny zarys dzieła Fejesa wskazuje, że nie trzymał się on niewolniczo podsumowań wielkiego demograficznego dzieła swego mistrza Süssmilcha, lecz poszukiwał rozwiązania problemów pod względem merytorycznym i stosownie do wymagań jego czasu. Dalszy zaś fragmentaryczny rozwój koncepcji, jak również jej zastosowanie do

<sup>21</sup> G. F. Knapp, *Theorie des Bevölkerungswechsels*, Braunschweig 1874, s. 58.

stosunków węgierskich, oznacza w każdym razie wyprzedzenie Süssmilcha. Dlatego w pracy Fejesa musimy dojrzeć własne osiągnięcie jego umysłu, które nadaje jej rangę samodzielnego dzieła.

#### IV

Z tych wywodów o budowie i teoretycznym systemie dzieła można wnioskować, że Fejes traktował wymienione problemy całkowicie oddzielnie jako poszczególne rozdziały książki. Tak jednak nie jest, chociaż Fejes wywody swoje rozpoczyna ogólną nauką o ludności i pierwsze zwięzłe 30 stron swego dzieła poświęca temu przedmiotowi. Mały rozmiar dzieła, zwracanie uwagi na ścisłe powiązanie wywodów i ekonomia wykładu przemawiały przeciw oddzielnemu traktowaniu ogólnych i węgierskich spraw ludnościowych, administracyjnej statystyki ruchu ludności i polityki ludnościowej państwa. To tłumaczy, dlaczego Fejes swoje poglądy przedstawia w rozporządzalnych ramach 135 stron jednym tchem, bez podzielenia na rozdziały.

Fejes poprzedza swoje wywody zdaniem z listu Pliniusza, który uważa podnoszenie liczby ludności w państwie za najwyższą ozdobę<sup>22</sup>. Fejes, podobnie jak Süssmilch, za punkt wyjścia bierze nakazy w księdze Mojżesza, że ludzkość jest powołana do rozmnażania się i brania ziemi w posiadanie. Ale Fejes nie przyjmuje tego oświadczenia jako nakazu wiary, lecz jako filozoficzną prawdę, i widzi w Mojżeszu najwyższego przedstawiciela politycznej mądrości świata antycznego, który poznał tę podstawową prawdę. Także rozprzestrzenienia się ludzkości na ziemi Fejes nie wyjaśnia według biblij, tak jak jego mistrz Süssmilch. Zamiast tego powołuje on się na przedstawicieli nowoczesnej nauki, na Buffona i Ballina. Wskazuje on na to, że ludzkość rozprzestrzeniła się zgodnie ze swoimi naturalnymi uzdolnieniami i musiała przy tym pokonywać naturalne i społeczne przeszkody. Tym wyjaśnia on nierówny jej podział w przestrzeni. Tytułem przykładu powołuje on się z jednej strony na Siedmiogród w Saksonii, a z drugiej na Szwecję i Laponię jako na dwa ekstrema. Na jednej mili kwadratowej żyje w pierwszym przypadku 4000, a w drugim 140 osób. To, że Fejes decydujące znaczenie w rozwoju ludzkości przypisywał czynnikom społecznym, widać z punktu ciężkości, który położył na sposobie produkcji. Przy koczowniczym chowie bydła — wyjaśnia on — ziemia może utrzy-

<sup>22</sup> J. Fejes, op. cit., na odwrocie wewnętrznej strony tytułowej: Pliniusz, Epist. ad Fabatun: Cupio patriam nostrani, omnibus quidem rebus augeri maxime tamen civium numero. Id enim Oppidis firmissimum ornamentum.

mać inną liczbę ludności aniżeli przy wysokiej kulturze ziemi i przemyśle, gdzie na mili kwadratowej może żyć także 6000 osób.

Zdolność utrzymywania ludzi przez naturę może być zwielokrotniona pracą ludzką i mocą organizacyjną państwa, jak już na to wskazał Montesquieu w swoim *Duchu praw*. Dla studiów nad stosunkami ludnościowymi na Węgrzech Fejes poleca dzieło Schwartnera<sup>23</sup> i zauważa przy tym tylko, że w jego kraju wiele milionów ludzi mogłoby znaleźć chleb i pracę.

Tak rozumując dochodzi Fejes do zalecenia studiów nad stosunkami ludnościowymi i do trzech wyżej wspomnianych faz rozwojowych statystyki administracyjnej mającej na celu ustalenie liczby ludności. Wtedy następuje jego memoriał do palatyna, w którym jako najnowocześniejsze rozwiązanie zaleca rozciągnąć system badania ruchu ludności na cały kraj. Teoretyczne swoje wywody kontynuuje on podając definicję pojęcia tak zwanej równowagi ludności czyli wyrównującego stosunku między zgonami i urodzeniami. Przyrost ludności wyjaśnia on mnożeniem się urodzeń, zmniejszaniem liczby zgonów i kształtowaniem się korzystniejszego rozkładu wieku.

Zwalczanie śmiertelności niemowląt jest dla niego, tak jak dla Süssmilcha i Hatvaniego, podstawowym problemem, który rozciąga także na kwestie wychowania dzieci. Tak na przykład rozpatruje on problemy duchowego i fizycznego rozwoju dzieci na gruncie *Emila* Rousseau'a. Omawiając rolę kultury i alkoholizmu powołuje on się także na wielkie dzieło Schlözera o cesarstwie rosyjskim<sup>24</sup>. Podkreśla też znaczenie nauk medycznych, oświadczając, że przy zmniejszeniu śmiertelności dzieci w Kishont kluczową rolę odegrał tamtejszy chirurg Ferenc Pereth. Głównie dzięki niemu obszar Kishontu jest gęściej zaludniony aniżeli jego okolica.

Niekorzystne rozmiary śmiertelności w wielkich miastach Fejes wypukla właściwie tak jak Süssmilch. Także zastraszającą śmiertelność w szpitalach Paryża i Londynu wyjaśnia on głównie śmiertelnością niemowląt oraz wielką liczbą porzuconych i pozamałżeńskich dzieci. Docenia on przy tym nędzę wzrastającego wielkomiejskiego proletariatu i jej poważne skutki. Rozpatrując zagadnienie ludzi ubogich na Węgrzech dostrzega brak porad lekarskich i szpitali. Problemowi nędzy towarzyszy w węgierskich warunkach przestępczość ludności ubogiej. Fejes wyjaśnia z wielką prawniczą erudycją konieczność wychowawczej polityki karania i przytacza argumenty przeciw karze śmierci.

<sup>23</sup> J. Fejes, op. cit., s. 30. Niestety, z tekstu nie wynika, czy Fejes miał na myśli pierwsze czy też drugie wydanie dzieła Schwartnera.

<sup>24</sup> A. L. Schlözer, *Von der Unschädlichkeit der Pocken und von der Bevölkerung Russlands überhaupt*, bez miejsca wydania 1763.

Rolę czynnika ekonomicznego wiąże Fejes z problemem pomnażania ludności i podkreśla ważność produkcji podstawowych środków konsumpcji. Wskazuje on przy tym na oddziaływanie wielkich odkryć geograficznych i handlu zagranicznego, jak i na przemiany w strukturze spożycia, na szkodliwości nadmiernego spożycia kawy, tytoniu i korzeni. W końcu zajmuje się on wpływem epidemii i wojen na rozwój ludności. Jego dane o zarazie na Węgrzech niestety sięgają tylko do 1709 r. i świadczą o nieznajomości podobnych zainteresowań Perliczkiego i Wespriémiego<sup>25</sup>. Zwalczanie epidemii traktuje on jako ściśle państwowe zadanie. Za środki ochronne uważa on głównie osuszenie bagien, kanalizację miast i porządek w grzebaniu zmarłych. W związku z wojnami zauważa on nie tylko ubytki wojska i ludności cywilnej, lecz także spadek liczby urodzeń, który w ten sposób powstaje, że tak zwani „wieczni żołnierze” (*milites perpetui*) nie mogą założyć rodziny. W każdym razie świadczy to o wydoskonalonym wyczuciu demograficznym autora.

Po takich wywodach dochodzi Fejes do sumarycznego ujęcia pięciu wymienionych gałęzi polityki ludnościowej. W związku z polityką małżeństw przeciwstawia on na przykład poligamię systemowi monogamii, wskazuje na instytucję niepełnoprawnego małżeństwa, na problem zgody rodzicielskiej, na wpływ prawa spadkowego, na klasyczne prawo rzymskie, na które się także Süssmilch powoływał (*Lex Pappia Poppea*, *Lex Julia*, *Jus liberorum* itd.).

Interesująca jest prognoza Fejesa, że ludność Węgier w ciągu 120 lat podwoi się. Wiadomo, że Schwartner oszacował ten czasokres na 50 lat; zatem Fejes bliższy był prawdy.

Kwestie polityki wyżywienia traktuje Fejes w duchu fizjokratycznym, tak jak Süssmilch, i uwypukla podstawowe znaczenie rolnictwa w ramach gospodarki narodowej. Dużą wagę przypisuje on fachowej nauce rolnictwa bez powoływania się na Tessedika i domaga się utworzenia państwowej komisji doradczej, tak jak to zalecał Süssmilch.

Pod tytułem „polityka prawna” Fejes akcentuje pewność prawa i własności oraz prawo obywateli do wychowania i kultury — jako czynniki zabezpieczające rozwój ludności. Do tego związku należy właściwie też zabezpieczenie praw obywatelskich i religijnego równouprawnienia. Jako protestancki autor, Fejes uznał za stosowne w ówczesnych warunkach to równouprawnienie uwypuklić.

Politykę osadniczą załatwia on krótką uwagą, że chodzi tu nie tylko

<sup>25</sup> Por. R. Horvath, *Quelques donnés inconnues sur la mortalité de la peste de Dabrecen 1739—1740 et celle du choléra en Hongrie 1831, 1866, 1872—1873*, Bulletin de l'Institut International de Statistique, 33-e Session, Paryż 1961, nr 99, s. 2 i nast.

o przedsięwzięcia kosztowne, lecz i w wielojęzycznych państwach zdecydowanie niebezpieczne.

Na tym kończą się demograficzne wywody Fejesa, które jeszcze uzupełnia aneksem z danymi o ludności w Kishont w 1803 r.

## V

Aby ostatecznie ocenić działalność Fejesa wydaje się, że najlepiej będzie wyjść od uwag o jego metodzie. Niewątpliwie jego znajomość demografii osiąga punkt kulminacyjny w wycuciu wszelkich problemów statystyki ruchu ludności, w wymierzeniu jej oddziaływania na politykę ludnościową oraz w budowie rozgałęzionego systemu administracyjnego statystyki ludnościowej. Wycucie tych wszystkich problemów, o których Fejes mówi w swoim dziele, jest bez precedensu w ówczesnych stosunkach węgierskich i w niezatarty sposób ugruntowuje jego rangę jako statystyka. W pewnym względzie podtrzymywanie tradycji Süssmilcha jest w konflikcie z administracyjno-statystyczną koncepcją Schlözera. Bowiem mimo węgierskiej praktyki spisywania ludności w stanie statycznym i jej naukowego traktowania, przypisuje on jedynie znaczenie statystyce ruchu ludności i wytacza argumenty przeciw konskrypcjom. Wprawdzie odgrywało tu pewną rolę stanowisko szlachty węgierskiej, które Fejes, odpowiednio do jego patriotycznych uczuć, podziela bez reszty.

Częste i przejrzyste stosowanie tablic, wypracowanie różnych surowych i poprawionych współczynników ruchu ludności, wyczerpujące różnicowanie według cech geograficznych i demograficznych, wskazania na różnorodne obliczenia, wycucie problemów socjologicznych, planowanie i przeprowadzenie badań w Kishont — wszystko to wskazuje na niego jako na prawdziwego demografa. Jedyny brak, który można mu wykazać, polega na tym, że nie wymienia on właściwie problemu prawa wielkich liczb, chociaż tym zajmował się jego mistrz, Süssmilch. Wprawdzie we wstępnych wierszach aneksu znajduje się zamaskowana zapowiedź, że dane o ludności w Kishont — *mutatis mutandis* — dają się także zastosować do większych społeczności: oznacza to, że w mniejszych społecznościach po części obowiązują inne prawidłowości aniżeli we większych. Mimo to Fejes zaniechał omówienia problemu, który oczywiście dostrzegał.

Wspomniane już pozostawanie w tyle węgierskich stosunków gospodarczych, społecznych i naukowych było przyczyną, dla której to pierwsze wystąpienie węgierskiego demografa oraz metody statystyki ruchu ludności w kraju, reprezentowane w dziele Fejesa, nie mogły ukazać się na szerszej płaszczyźnie. Dzieło Fejesa robi wrażenie, jak gdyby

było ono drugim wydaniem pracy Schwartnera, które dość wcześnie dotarło do rąk ostatniego, podobnie jak i te ważne dzieła, na które w zakresie statystyki ruchu ludności Schwartner powołuje się. Dotyczy to dzieł arytmetyków politycznych, a przede wszystkim niemieckiego tłumaczenia dzieła Malthusa, do którego Schwartner odsyła<sup>26</sup>. Bardzo trzeba żałować, iż ówczesny górnowęgierski horyzont Fejesa nie mógł objąć szerszych perspektyw oraz że w późniejszej działalności nie próbował on rozbudować swych pomysłów z zakresu demografii i statystyki ruchu ludności. Musimy jednak dojść do wniosku, że na jago czasy dużym osiągnięciem było już to, co w 1812 r. przeniósł na papier. Widać to też z tego, że nikt z węgierskich przedstawicieli arytmetyki politycznej i statystyki opisowej nie powołał się na dzieło Fejesa, tylko Andras Fây w swoim znacznie późniejszym, jedynym dziele<sup>27</sup>.

Jeszcze bardziej ograniczony był horyzont Fejesa ze względu na to, że nie znane mu były większe zestawienia ruchu ludności, które pochodziły od ówczesnego aparatu państwowego i z innych kościołów i które dzisiaj moglibyśmy określić jako statystykę administracyjną w dziedzinie ruchu ludności. Bowiem wówczas w ogóle nie mogło być mowy o własnym, urzędowym aparacie statystycznym, głównie z powodu niepublicznego charakteru danych. Ograniczenia takie dotyczyły wtedy wszystkich wczesnych statystyków węgierskich, jak i współczesnych autorów zagranicznych, pomijając bardzo nieliczne wyjątki. Te rzadkie, wartościowe dokumenty statystyki ruchu ludności w węgierskich księgach kościelnych z XVII—XVIII w. i z aparatu państwowego w drugiej połowie XVIII w. zostały zresztą przez węgierską demografię historyczną dopiero w ostatnich dziesięcioleciach odkryte. Pojmujemy więc, dlaczego ich oddziaływania nie spotykamy ani w czasach Fejesa, ani w późniejszych.

Mimo to stwierdzenia dokonane w niniejszym studium — naszym zdaniem — dają wystarczającą podstawę, aby Janosa Fejesa zaszeregować do uczonych wytyczających drogę węgierskiej statystyce i demografii i przypisać mu nie tylko naukowe wysiłki, lecz także osiągnięcia. Jest więc wskazane, aby w ocenie Fejesa postąpić krok dalej aniżeli to uczynił Gustav Thirring. Ten mianowicie uważał, że Fejes „wprawdzie nie jako uczony, który zajmował się fachowo demografią, lecz jako patriota zatroskany o swój naród ... skierował uwagę na wielkie znaczenie i możliwość wykorzystania wiadomości, których dostarczała wie-

<sup>26</sup> M. Schwartner, op. cit., t. I, wyd. 2. s. 104 z powołaniem się na Malthusa i jego niemieckiego tłumacza.

<sup>27</sup> A. Fây, *Adatok Magyarországi bövebl ismertetésére*, (Dane do bliższego opisu Węgier), Pest 1853, przedmowa, s. 3 i n.

dza określana arytmetyką polityczną, co też usiłował on pokazać na praktycznych przykładach" <sup>28</sup>.

Jeżeli w obecnych warunkach udało się w ramach niniejszego studium osiągnąć pełniejsze odkrycie działalności Fejesa, to przede wszystkim zawdzięcza się to naukowo-historycznym badaniom, których rozkwit pozostaje w ścisłym związku z naszą socjalistyczną wiedzą statystyczną. Te badania wskazały na początki nowoczesnej, węgierskiej statystyki w sensie kapitalistycznym <sup>29</sup>, na ich postępowe tradycje i do nich niniejsze skromne opracowanie stanowi pewien przyczynek.

Tłumaczył  
*Stanisław Borowski*

<sup>28</sup> G. Thirring, op. cit., s. 5.

<sup>29</sup> W tym sensie, w jakim go używa Karol Marks, por. *Kapitał*, t. III\*